

Hybridní kompozita v současné češtině z hlediska slohových příznaků a expresivity

Hybridní kompozita v současné slovní zásobě poskytují mnoho podnětů k úvahám o jejich slohové platnosti a expresivitě. Náš materiál byl získán excerpcí výkladových a speciálních jazykových slovníků, dále monografií a statí v odborném tisku (viz *Literatura*) a v neposlední řadě excerpcí textů současné psané publicistiky z let 2000–2001¹. Zaměřili jsme se přitom na hybridní kompozita s prvním komponentem cizího původu.² Příčinou tak velkého nárůstu hybridních kompozit s prvním členem cizího původu je podle našeho názoru snaha o ekonomii vyjmenování, vliv cizích jazyků a také flexibilnější charakter složenin v rámci věty. Od složenin lze totiž snáze derivovat než od fundujících slovních spojení, což vyhovuje lépe typologickému profilu češtiny.

Pojem *slohový příznak* zde chápeme poněkud širěji, než je rámec spisovné normy. V jeho rámci lze slohové příznaky seřadit na ose

¹ Průběžně byla sledována „Mladá fronta Dnes“ v letech 2000 a 2001, výběrové deníky „Blesk“, „Lidové noviny“, „Právo“, „Super“, týdeník „Týden“, měsíčník „Cosmopolitan“.

² Za hybridní složeniny považujeme výrazy, které mají vedle prvního členu cizího původu druhý člen původu domácího, event. je druhý člen ze synchronního pohledu zdomácnělý. Poněvadž by se však mohlo jednat o kritérium velmi subjektivní, opíráme se při stanovení stupně cizosti, resp. zdomácnělosti členů o reprezentativní (synchronní) lexikografické dílo v této oblasti *Akademický slovník cizích slov* (1995). Excerptovali jsme takové složeniny, jejichž první slovtvorné základy (komponenty, členy) tento slovník uvádí (považuje je proto za cizí) ve spojení s druhými základy, které slovník neuvádí (považuje je tak za domácí, resp. zdomácnělé).

archaičnost–knižnost–slohová neutrálnost–hovorovost. K nim ještě připojujeme členění jazykových prostředků, které stojí mimo rámec spisovné normy, na obecněčeské (resp. interdialektové), dialektové, profesní, slangové. Nevyčleňujeme jako zvláštní skupinu dialektismy, regionalismy a také argotismy, neboť ty nejsou pro náš analyzovaný materiál relevantní.

Z analyzovaného materiálu hybridních složenin (přibližně 1500 výrazů) vyplývá, že téměř 60% výrazů jsou odborné termíny. Do tohoto počtu nejsou pochopitelně zahrnuty výrazy slangového charakteru, u nichž slovník uvádí pouze tuto slohovou charakteristiku. Hranice mezi odborným termínem a slangovým pojmenováním je však mnohdy velmi neostrá, proces terminologizace původem slangových výrazů probíhá pouze individuálně a slovníky nemohou přirozeně tento proces aktuálně reflektovat, srov. např. složeninu *autostěrače*. Jde o výraz slangový nebo už o odborný termín? Z tohoto důvodu není možné např. většinu složenin s prvním členem *auto-* (ve významu ‘automobil, automobilový’) z hlediska příslušnosti k útvarům (polo-útvaram) národního jazyka jednoznačně klasifikovat.

Nejvíce hybridních kompozit (odborných termínů) se uplatňuje v oboru elektrotechnika. Tato skutečnost je dána velkou produktivitou komponentů *elektro-*: *elektrobuben, elektroocel, elektroléčba, elektrovodič, elektroměr, elektroodlučovač, elektroryt, elektrovod; video-*: *videopáska, videopřehrávač, videozáznam*. V této oblasti můžeme také nalézt pravděpodobně největší počet slangových hybridních složenin, a to s prvním členem *radio-* ve významu ‘rádio, rozhlas; radio-technický’: *radiobudík*³, *radiohodiny, radioprůmysl, radiopřehrávač*,⁴ *radiosoučástka; stereo-* ve významu ‘stereofonní’: *stereodeska, stereokotouček, stereopohádka, stereopohlednice, stereopřenoska; gramo-* ve významu ‘gramofon, gramofonový’ *gramodeska, gramojehla, gramoměnič, gramoobchod, gramopřenoska, gramoskříň; audio-*: *audionahrávka, audionovinky, audioprohlídka, audiopřehrávač,*

³ V inzerátech apod. se objevuje i podoba *rádiobudík*

⁴ V inzerátech apod. se objevuje i podoba *rádiopřehrávač*.

audiopřijímač, audiosouprava, audiokázka, audiověž, audiozařízení. Rovněž hojně množství hybridních kompozit náleží do odvětví automobilismu a motorismu, v nichž se uplatňují především komponenty *auto-* ve významu 'automobil, automobilový' a *moto-* ve významu 'motor, motorový, motocykl'. Většina hybridních kompozit s těmito prvními členy jsou původně slangové výrazy, z nichž některé se terminologizovaly, např. *motorobot* (zeměd.), *motostřelec* (voj.).

Vůbec největší počet cizích prvních komponentů se uplatňuje v oboru chemie. Více než dvě desítky členů spoluutváří názvy chemických sloučenin, přičemž je to jejich mnohdy jediné využití. Většina takovýchto členů je proto jinak neproduktivních. K těmto členům patří *amino-*: *aminodusík, aminokyselina, aminomočovina, aminoskupina, aminoazobarviva; chloro-*: *chlorodusík, chloromravenčan, chlorouhličitan, chlorovodík; nitro-*: *nitrobarvivo, nitroskupina, nitrosloučenina, nitrotmel; t(h)io-*: *t(h)iomočovina, t(h)iosíran, t(h)ioskupina, t(h)iosloučenina; azo-*: *azobarvivo, azoskupina, azosloučenina; halogen-*: *halogenkyselina, halogensloučenina, halogenvodík; keto-*: *ketokyselina, ketolátka, ketoskupina.* Komponenty *nitrozo-* a *sulfo-* jsou doloženy ve spojení se slovtvornými základy *-skupina, -sloučenina*, člen *hydroxy-* ve spojení se základy *-kyselina, -sloučenina*, naproti tomu člen *jodo-* ve spojení se základy *-škrob* a *-vodík*. Rovněž ojedinele se spojují se slovtvornými základy domácího původu členy *aceto-*: *acetoctan; azoxy-*: *azoxysloučenina; hydrát-*: *hydrátbuničina; methoxy-*: *methoxyskupina; methyl-*: *methylrtuť; r(h)odano-*: *r(h)odanovodík; tellur-*: *tellurvodík.* Uvedené výrazy jsou vesměs odbornými termíny. Hranice mezi nimi a slangovými výrazy je u kompozit z oblasti chemického názvosloví daleko výraznější než např. u kompozit z oblasti automobilismu a motorismu.

Publicistický styl je zastoupen v našem materiálu hybridními složeninami, které se do něj dostaly z oblasti slangu, nebo vznikly jako publicismy, případně jako pojmenování příležitostná. K takovým výrazům patří především složeniny s prvním členem *euro-* ve významu 'týkající se Evropy, evropský': *euroměna, eurojazyk, euroobčan, eurozemě, eurostánek, eurotvorba, eurooblast, euronoviny, euroden.*

eurospráva, europoslanec, europracoviště, euroúředník, euronovinář, eurověk (příl.), *europivo* (příl.), *europárky* (příl.), *eurovepř* (příl.); *eu-ro-* ve významu ‘euro, měnová jednotka’ *eurodesetník, eurodrobné; narko-*: *narkotrž, narkoobchod-, narkopeníze, dále některá složená pojmenování s prvním členem mikro-* ve významu ‘velmi malý’: *mik-rozamyšlení, mikrorozhovor; mini-* ve významu ‘velmi malý’: *mini-výstava, miniprůzkum, minipřevrat, ministrana; eko-* ve významu ‘ekologie, ekologický’: *ekopříspěvek, ekopomoc, ekoveletrh. ekotrž, ekoobchod, ekohry, ekoznačka; příležitostné výrazy: ekovýbava, ekovýjezd, ekoposudek, ekopitomost* (expr.); *retro-*: *retropořad, retro-příspěvek, retrosnímek, retroudálosti, retroúvod; krimi-*: *krimipovídka, krimipříběh, krimipořad, krimizápletka; super-*: *superstrana* (politická), *superúterý* (volební v USA), *superjestráb* (izraelský politik A. Šaron); *top-*: *topdívka* (příl.), *toplist* (příl.), *topžena; cosmo-* (podle časopisu *Cosmopolitan*): *cosmodívka* (příl.), *cosmožena* (příl.); tele- ve významu ‘televize, televizní’: *telerada* (příl.), *telemost, teleradní* (příl.), *televědec* (příl.).

Především ve sportovní publicistice (mohou se uplatnit i mimo tuto oblast) se setkáváme se složeninami s prvním komponentem *profi-*: *profihráč, profistáj, profiutkáni, profizápas, profizávod; mini-*: *miniutkáni, minizápas*. Jistý stupeň expresivity je patrný u výrazů s prvním členem *super-*: *superhráč, superstřelec, supertřída, supervýkon* a *extra-*: *extratřída*. Složeniny *supertřída, extratřída* a *superhvězda, megahvězda* se uplatňují v umělecké publicistice (podobně např. výrazy *gigaslavnosti, megapodnik*) i v běžné mluvě.

Menší nebo nedostatečnou míru kategoriálních vlastností vyjádřených ve druhém slovtvorném základě představují potenciální pojmenování s prvním komponentem *pseudo-*: *pseudomajetek, pseudopéče, pseudodružstvo, pseudovlastník, pseudorovnostář; pseudohodnota, pseudopřítel, pseudotrž, pseudovědec, pseudovláda, pseudoznalec; kvazi-*: *kvazivěda, kvazináboženství* (trhu), *kvazizásada, kvaziřešení, kvaziživot, kvazizastánce, kvazizpravodajství*. Mají vesměs příznak hanlivého hodnocení, i když zvláště složeniny s prvním slovtvorným základem *pseudo-* ztrácejí nespisovný charakter a stále více se objevují ve spisovných projevech z oblasti politické publicistiky.

Další početnou skupinu hybridních složenin tvoří výrazy expresivního charakteru. Expresivitu chápeme v souladu s *Encyklopedickým slovníkem češtiny* (2002) jako pragmatickou složku významu výrazového prostředku, danou postojem mluvčího. U konkrétních výrazových prostředků se může mluvit o existenci expresivního příznaku. Lexikální výrazový prostředek vyjadřuje citový, hodnotící a volní vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti (s. 131). Tyto výrazy, mající často charakter příležitostných pojmenování, se uplatňují především v oblasti prostěsdělovacího stylu. Část těchto složenin, např. s prvním členem *mini-* ve významu ‘velmi malý’: *minibaleníčko, miniceníček, miničloviček, minimistička, minirybníček, minipostavička, miniknížečka, minikraťasy, miniobchůdek, miniohůnky, minimanžilek, minipředpokojík; disko-* ve významu ‘diskotéka, diskotékový’: *diskonářez, diskopanenka* (o zpěvačce Madonně), *diskopařba, diskorej; eko-* ve významu ‘ekologie, ekologický’: *ekopitomost; giga-*: *gigaslavnosti; lúzo-*: *lúzovláda; extra-*: *extratřída; sexy-*: *sexyhrátky, sexykukadla, sexpodnik, sexnoviny* si podržuje svůj expresivní charakter. U některých výše uvedených složenin je jejich expresivita spoluutvářena slohovým příznakem druhého slovtvorného základu, např. všechny výše uvedené složeniny s prvním členem *mini-* mají ve funkci druhého slovtvorného základu deminutivum s inherentní expresivitou, nebo i některé jiné expresivní slovtvorné základy jako např. *-pařba, -rej* (*diskopařba, diskorej*). Expresivní (a také příležitostný) charakter má i většina složenin s prvním členem *super-* ve významu ‘skvělý, mimořádný, výjimečný’, např. názvy osob *superčlověk, superpodnikatel, supersvalovec, superhrdina, superchlap, supermuž, superholka, superžena, supervypravěč, supersamec*, dále ostatní názvy *superbalík, superkřížovka, superdářeček, superden, superkůň, superlék, superhračka, supervyjímka, supermozek* (o lidském orgánu), *superskupina, superpočítač*. Tyto výrazy však mají charakter příležitostných pojmenování. Naopak na ústupu je někdejší velmi frekventovaný první člen expresivních složenin *arci-*. Tvoření nových hybridních složenin s tímto prvním členem je dnes už ojedinělé.

Většina složenin původně expresivního charakteru však více či méně směřuje k hovorovosti. Tím se dostávají mimo oblast prostěsdělovacího stylu a začínají se uplatňovat i v oblasti reklamy a publicistiky. K takovým hybridním složeninám patří výrazy s prvním komponentem *super-* ve významu ‘skvělý, mimořádný, výjimečný’: *super-cena, sperhvězda, supertřída, supersleva, supernabídka; maxi: maxi-vejce, maxilžice, maxiskládka, maxivýpěstek; monstr-: monstrsoutěž, monstrpodnik; mega-* ve významu ‘velký, obrovský’: *megapár, megapředstavení, megapodnik, megaúspěch, megahvězda.*

Ukázali jsme, že hybridní složeniny (s prvním členem cizího původu) se v současném jazyce tvoří nejen pro potřeby slangového, resp. odborného vyjadřování, ale také v oblasti publicistického a prostěsdělovacího stylu. Četné složeniny vznikající v publicistickém stylu mají mnohdy charakter příležitostných pojmenování. Mnohé složeniny expresivní, uplatňující se především v oblasti reklamy a prostěsdělovacího stylu, naznačují, že tvoření hybridních složenin se v současné češtině neomezuje pouze na oblast odborného, resp. slangového vyjadřování, ale že se těžiště jejich tvoření posouvá více do sféry publicistického a prostěsdělovacího stylu.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov A–Ž. Praha, 1995, Academia, Praha.*
Bozděchová I., 1991, *Nakupujeme v diaprodejnách*, „Naše řeč“ 74, s. 109–111.
Bozděchová I., 1996, *Tvoření slov skládáním*. ISV, Praha.
Encyklopedický slovník češtiny, 2002, Lidové noviny Praha.
Lotko E., 2000, *Co odhaluje analýza neologismů v současné češtině?* [in:] *Studia z filologiei slowiańskiej ofiarowane profesor T. Z. Orłoś*, UJ, Kraków, s. 137–141.
Martincová O., 1983, *Problematika neologismů v současné češtině*. UK, Praha.
Martincová O., Savický N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*, „Slovo a slovesnost“ 48, s. 124–139.
Martincová O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Academia, Praha.
Mluvnice češtiny (1), 1986, Academia, Praha.
Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Leda, Praha.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994, 2. vyd. , Academia, Praha.

Slovník spisovného jazyka českého, 1989, 2. vyd. , Academia, Praha.

Š m í d o v á P., 2000, *Kvantifikačně – intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny)*. „Jazykové aktuality“ XXXVII, zvláštní číslo, s. 87–95.

T í c h á Z., 2001, *Některé tendence v nové lexikální zásobě Na základě srovnání dvou časových vrstev nového lexika*, „Jazykové aktuality“ XXXVIII, č. 3, s. 82–86.